

KÖZÉPISKOLAI MAGYAR NYELVTANÍRÁSUNK KEZDETERŐL

Írta: SZÁNTÓ LŐRINC

A gimnáziumi magyar nyelvtanárok alkalmazását elrendelő 1791. évi 16. tc. végrehajtása céljából Liptó vármegye rendjei megbízták ROSENBA-CHER FERENCET (szül. 1758. Dióspatony, Pozsony megye, megh. 1822. Kis-szeben, Sáros megye), az akkor Rózsahelyen működő jeles piarista ta-nárt [1] a nemes célt eredményesen szolgáló tankönyv megírásával. ROSEN-BACHER a közjó előmozdítása érdekében és a magyar ifjúság nemzeti neve-lésének lelkes szolgálatától áthatva örömmel tett eleget vármegyéje szán-dékának annál is inkább, mivel »a' Magyaron kívül majd minden tsinos-sabb Európai nemzet a' szép Tudományokat, kivált az Anya-nyelvet töké-letességre vitte; jól által-látván, hogy a' *Nyelv a' Nemzetnek különböztető jelensége, a' szívnek tolmáttsa, az indulatoknak Kalauza, a' Tudományok-nak kóltsa, az edgyetértésnek főeszköze: mink edgyedül magyarok, ma-gunkról, és édes anya-nyelvünkről, mellyet az emlővel szoptunk, mint egy meg feletkező, sőt félre vetvén, és meg-tagadván, inkább az idegen nyel-veket úztuk vesztünkre. Mind e' korig sem élő-nyelv Tanítóink, sem ma-gyaról íratott Grammatikáink nem valának. De . . . az ország bölts végzé-séből az Oskolákban-is a' Magyar-nyelv Tanítók'-székei fel-állítatának, a' kik az Ifjúságot Hazanyelven tanítanak, a' nyelvet művelnék, gazdagíta-nák, és egyéb Európai pallérozott Nemzetek' példájára tökéletesítenék.« (Nyelvtanának előszavából.) Tankönyvének címe: KISDEDEKHEZ AL-KALMAZTATOTT MAGYAR GRAMMATIKA. Tumler József János ki-adása. Besztercebánya, 1792. K. 8-r., 263. l.*

»A' régi és a' mostani nevezetes magyar könyvek olvasásából, és a' tapasztalásból« (előszó) összeállított nyelvtan a hagyományos latin gram-matika felépítéséhez igazodik. Ennek megfelelően öt része van: helyes ki-ejtés (orthoepia), szóhangzat (prosodia), helyesírás (orthographia), szóvizsgálat (etymologia), szókötés (syntaxis). A tananyagnak ezt a tagolását s az egyes részek rendeltetését a tanulóknak is ismerniök kellett, s ebben nyelvtanunk a következőképpen jár el:

Hány Részei vannak a' Magyar Grammatikának?

A' Magyar Grammatikának öt Részei vannak, tudnillik: a' *Helyeski-ejtés, a' Szó-hangzat, a' Helyes-írás, a' Szó-vizsgálat, és a' Szó-kötés.*

Mire tanít bennünket a Helyeski-ejtés?

A' Helyeski-ejtés tanít bennünket a' Betűket esmerni, különböztetni, és tu-lajdon hangjok szerint magyarán ki-ejteni, és betűzni.

Mire tanít bennünket a' Szó-hangzat?

A' Szó-hangzat tanít bennünket a' Betűket, és Szavakat tulajdon hangjegyek szerént lágyan, vagy keményen, hosszan, vagy rövideden ki-mondani.

Mire tanít bennünket a' Helyes-írás?

A' Helyes-írás tanít bennünket a' betűket, és szavakat helyessen ki-írni, vagy a' betűzésben, és olvasásban jól elválasztani, és a' különböztető jelekkel meg-jegyezni.

Mire tanít bennünket a Szó-vizsgálat?

A' Szó-vizsgálat tanít bennünket a' Magyar szó különbféle hajlő, vagy hajlatlan Részeit fel-tagolva, vagy öszvesítve ki-keresni, és az Esetek, Garáditsok, avagy Idők által hajtogatni.

Mire tanít bennünket a' Beszédkötés?

A' Beszédkötés a' Beszéd Részeit értelmessen öszverakni, és helyessen be-szélieni magyarul.

Sok időnek kellett eltelnie, míg a magyar nyelvten a latin mellett kivívhatta önállóságát. S ez természetes is, mert a magyar nyelvten — a többi nemzeti nyelvtenokhoz hasonlóan — a latin grammatika nyomán alakult ki, így a latin nyelvtani rendszer nyűge alól sokáig nem volt szabadulási lehetőség.

A tananyag részletezése:

I. *A helyes kiejtés* (9—18. l.). A betűk: *a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, y, z*; kettes v. pótoló betűk: *dz, ds, gy, ly, ny, sz, ts, ty, tz, zs, ks, ksz, kv*. A magánhangzók: rövidek és hosszúak, duplahangzók: *ö, ü*, (hajdan *eo, eu*); elsőrendűek [mélyek] és másodrendűek [magasak]. A mássalhangzók: egyesek [egyjegyűek] és kettesek: lágyultak (*gy, ly, ny, ty*), idegen hangpótolók ($x = ksz, ks; q = kv; c = k, tz$; régi magyar írásmód a családnevekben: *ch, y*), magyar hangpótolók (*ds, dz, sz, zs, ts, tz*). A szótag. A szó: együgyű [egyszerű] és ösztett, gyökeres és származott. A betűzés v. slabikálás [szótagolás] regulái. A helyes olvasás regulái.

II. *A szóhangzat* (19—22. l.). A rövid és a hosszú hangok helyes kiejtése, a szótagok mekkorassága [időmértéke] szerint, a szavak ejtését méregető hangjegyek: hangvessző, hangpont, rövidítőjegy (').

III. *A helyes magyar írás* (22—26. l.). A nagy kezdőbetű, a különböztető jelek: rövidítő jel ('), választójel, kötőjel, mellyet-vonyat [vessző], pontosvonyat [:], kétpont [;], körülzáró-, felkiáltó- és kérdezőjel.

IV. *A szóvizsgálat* (26—176. l.). 1. A szózat [szó]: gyökeres és származott, egyes és ösztett; a beszéd részei. — 2. A nevező: állatos nevező v. főszó [főnév]: tulajdonnév és köznév; mellettszó v. hozzátett szó [melléknév]. A szószám: egyes és többes. A szó neme, az artikulusok. A szóhajtás v. deklináció a magánhangzók rendje szerint. A hasonlítás [fokozás]: első, második és harmadik garádics. A mellettszó hajtása. A számnév [szintén melléknév]: sark- v. főszámok, rend [sor]- és sorszerű (pl. *négyenként, ötöt-ötöt, hatszor*) számok. — 3. A szószármazat [szóképzés] és öszvezés. — 4. A név helyett való szó [névmás]: személyező [személy-, birtokos- és visszaható névmás], mutató, kérdező, viszontagló [vonatkozó és határozatlan], tulajdonos v. sajátozó, függő személyező [birtokos ragozás], magán v. közbe tett pronomen. — 5. Az ige: személyes (mind a három személy szerint hajlíttatik) és személyetlen (csak a harmadik személyben marad, pl. *vagyon, nincsen*); mivelő [cselekvő], szenvedő (*-atom, -etem, -tatom, -tetem*) és közléplő (neutrum, állapotot kifejező); bizonyos [határozott tárgyú]

és bizonytalan [határozatlan tárgyú]; hatható [ható], parancsoló [műveltető], kezdő és gyakorlatos; az első [mélyhangú] és a második [magashangú] rendezhez tartozó igék. Az igeajtás (conjugatio) némei: a) határozatlan v. bizonytalan mívelő igék [alanyi ragozás], b) határozott v. bizonyos mívelő igék [tárgyas ragozás], c) szenvedő igék, d) középlő igék: a határozatlanok [tárgyatlanok] az első conjugatio, a határozottak [tárgyasak] a második conjugatio, az *-ik* végzetűek a harmadik conjugatio (a szenvedő igék) szerint hajlítatnak; rendetlen hajlás. Igemódok: jelentő, parancsoló, lekötő v. összekötő v. foglaló [feltételes] és határatlan [igenevek] mód. Igeidők: jelen, tökéletlen múlt [félmúlt], múlt, régi v. régmúlt és jövendő. Igeszemélyek. Az igeajtás táblázatai az első és második rendbeli igék szerint. — 6. A közös szó [melléknévi igenév]: jelen, múlt és jövendő idejű. — 7. A hátrateendő végszó (postpositio) [határozó ragok és névutók, igekötő]. — 8. A mellékszó (adverbium) [határozószó, *-n*, *-ul*, *-ül* ragos módhatározó, számhatározó stb.]. — 9. A közbevetett szó [indulatszó]. — 10. A kötözö szó.

V. A beszédkötés (176—260. l.). 1. A szavak rakásáról (176—214. l.): a nevező, a pronomen, az ige, a közös szók, a postpositiók, az adverbium és a conjunctiók használatáról szóló regulák. Az analízis v. szófelbontás [elemzés] és a szintézis v. szókötözés v. összerakás. — 2. Gyarapodók számára a beszéd nemeiről és a literatúráról (214—260. l.): folyó beszéd (próza), versezet v. kötött beszéd, összebeszélgetés (dialogus), levelezés, nyelvezés-mód (idiotizmus), ékesen szólás (oratória, poétika).

A magyar királyok időrendi felsorolásából s a megyék és a szabad királyi városok jegyzékéből álló függelék rekeszti be a tankönyvet (260—63. l.).

ROSENBACHER munkájának régebbi nyelvtanainkkal való egybevetéséből kiderül, hogy legfőbb forrása PERESZLÉNYI PÁL grammatikája volt, [2] de forgatta BÉL MÁTYÁS [3], ADÁMI MIHÁLY [4] és FARKAS JÁNOS [5] nyelvtanait is.

Nyelvtani műszavait latin, illetve német mesterszók fordításával alkotta meg figyelemre méltó eredetiséggel.

A korabeli katolikus írókra jellemző keverék helyesírással él; ennek legfőbb ismérvei a protestáns *tz*, *ts* (a mai *c*, *cs* helyett) és a katolikus *óllya*, *talállya*, *nénnye*, *kivánnya*, *hantya*, *bottya*, *rontya*, *láltya*, *kardgya*, *tudgya* (*ólja*, *találja*, *nénje*, *kívánja*, *hantja*, *botja*, *rontja*, *látja*, *kardja*, *tudja* helyett). A tankönyv helyesírási következetlenségei (különösen a nagy és kis kezdőbetű esetében) minden bizonynal a kezdetleges nyomdai viszonyok terhére írandók.

ROSENBACHER tankönyve FELBIGER katekizáló módszere szerint van megszerkesztve. 158 kérdésből és a hozzájuk tartozó nyelvgyakorlatokból áll. Kérdései jól vannak megfogalmazva, összefüggővé, folyamatossá teszik a tárgyalást; a feleletek általában röviddek, s jobbára a kérdések megisméltése nélkül, helyesen vannak megadva. Csak a szókötés kérdései tartalmaznak a szokottnál és a megengedettnél terjedelmesebb feleleteket. A kérdéseket magyarul és latinul közli, a gyakorlatokat pedig gyakran még németül és szlovákul is. Ezzel a nem-magyar ajkú tanulók szükséglete lebegett a szeme előtt. A tanulnivaló mintegy 120 lapra terjed, ebből kereken 40 lapot tesznek ki a ragozási táblázatok.

ROSENBACHER munkája előszavában megemlíti tankönyvszerkesztő módszerének jellemző vonásait: 1. Horatiusra való hivatkozással rövidre fogta, és a tanulók szellemi színvonalához alkalmazta a tanítás anyagát, mert »Akár mit tanítasz, rövidre légy abban, Hogy a' Gyermek értse kis korában.« 2. Quintilianust követve példákkal és gyakorlatokkal világít meg minden kérdést, ugyanis »Hosszas út a Regula, Rövid, és könnyű a' Példa.«

ROSENBACHER becsületére válik módszeres szempontjainak következetes végrehajtása. Hogy mekkora önmegtágadásra volt szüksége anyagának a lényeges ismeretekre való csökkentésében, akkor ítéltető meg igazán, ha a korabeli tankönyvekkel, elsősorban ALVARI testes latin tankönyveivel hasonlítjuk össze. Persze túlzásba esnénk, ha azt állítanánk, hogy ROSENBACHER tankönyvében egyetlen fölösleges adat sincs. A deák grammatika követése folytán ez elkerülhetetlen volt. Így pl. helyesen mutat rá nyelvünk azon sajátosságára, hogy nem ismeri a főnevek nembeli megkülönböztetését, PERESZLÉNYIT utánozva mégis beleesik egy ilyen szempontú tudománytalan és gyakorlatilag hasznavehetetlen felosztás erőszakolásába.

Hány Neme vagyon a' szónak?

A' Magyarban a' szónak se férfias, sem aszszonyi, se pedig harmadik Neme nintsen, mint más nyelvekben; hanem minden szó köznemű, és csak az értelem, nempedig a' szózat különbözteti a' dolog nemét. p. o. ez a' jó férfi, ez a' jó aszszony, ez a' jó barom, ez a' jó kenyér, ez a' jó bor.

Mellyek tehát az értelemből Férfias Neműek?

Az értelemből férfias Neműek e' következők:

1. A' Férfi természetű Nevek. p. o. *atyá, bátya, öltse, sógor, ipa, veje.*
2. A' Férfiak tulajdon Nevei, tisztvei, foglalatosságai. p. o. *Második Leopold, József Tsászár, Király, Gróf, Uram, Biró, Pap, és Mester Ember, Angyal, Ördög,' s a' t.*
3. A' Kan-állatok Nevei. p. o. *ökör, Bika, Himkan, Ártány, koss, Bak, kakas, Gunár.*

Melly szavak Aszszonyi Neműek?

Aszszonyi Neműek ezek:

1. Mellyek csak az Aszszonyi állatnak tulajdonok; p. o. *Anya, Nénnye, Húga, Leány, Meny-Aszszony, Menyetske.*
2. Tulajdon Aszszonyi Nevek, tisztvek, formájok, és foglalatosságok; p. o. *Anna, Kata, Sára, Dajka, Bába, Fejér Nép, Vászonytseléd.*
3. A' mellyek a' férfiasból lesznek evvel a' Toldalékkal Né, mert nő feleiséget tézsen. p. o. *Királyné, Biróné.*

4. Az Állatokban: *Nyöstény, Kantza, Mén-ló, Tehény, jértze, Tik, Tyúk, Mag-diszno. Eme, Meddő.*

Mellyek a vegyült Neműek?

A' vegyült Neműek e' következők: *Ember, Állat, Marha, Barom, Gyermekek, Tsötsömös, atyafi, Testvér, Szüz, Magzat, szüilo.*

Élnek-e tehát Artikulussal, avagy személyjegyzővel a' Magyarok?

Igenis élnek; de nem a' Nem-jegyzésre, hanem csak a' Dolog, avagy személy jelentésre. p. o. *Ez az Úr, edgy Ember; a' Tulajdon Név előtt pedig ritkán tétetik Articulus. p. o. Péter, Pál.*

A névragozás a latin deklinációhoz viszonyítva példátlan egyszerűsítéssel jelenik meg ROSENBACHER tankönyvében, a hangrendi párhuzam szerinti megkülönböztetés is csak a könnyebb megtanulhatóság kedvéért történik. Kár, hogy ez a PERESZLÉNYI óta ismert tanítás, amit a Debreceni Grammatika is elfogadott, éppen két nagy nyelvtudósunk, RÉVAI és VER-

SEGHY hatása következtében nem tudott általánossá válni, így jó időre megakadályozták névragozásunknak a deák deklinációtól való függetlenítését.

Hány a' Magyar Declinatio?

A' Nyelv- könnyebbségére magában csak edgy a' Declinatio; hanem a' Magán-hangzók Rendje szerént kétféle a' Toldalék: *Első, és Második Rendű.*

1. A. O. U. Betűkkel való szavak Első Rendűek. p. o. Ez a' *T U d O m Á ny.*

2. E. I. Ö. Ű. pedig Második Rendűek. p. o. Ez a' *sz I v — gy Ö ny Ö r Ű s É g.*

Hány az eset?

Hat következendő: 1. *Nominativus, Megnevező,* amint a' szó vagon a' szó-tárban. 2. *Genitivus, Nemző, é* vagy *jé.* 3. *Dativus, Adó Nak,* vagy *Nek.* 4. *Accusativus, Vádoló.* T. 5. *Vocativus, Hívó,* mint az első. 6. *Ablativus, Elvívó. tól, túl, től, túll.* &. Toldalékkal végződik mindakét számban.

I. Rendű Példa.

II. Rendű Példa.

Edgyes — szám.

N. Ez a' Tudomány.

Ez az Ember.

G. Ezé a' Tudományé.

Ezé az Emberé.

D. Ennek a' Tudománynak.

Ennek az Embernek.

A. Ezt a' Tudományt.

Ezt az Embert.

V. ó Tudomány!

ó Ember!

A. Ettől a' Tudománytól.

Ettől az Embertől.

Többes — szám.

N. Ezek a' Tudományok.

Ezek az Emberek.

G. Ezeké a' Tudományoké.

Ezeké az Embereké.

D. Ezeknek a' Tudományoknak.

Ezeknek az Embereknek.

A. Ezeket a' Tudományokat.

Ezeket az Embereket.

V. ó Tudományok!

ó Emberek!

A. Ezekről a' Tudományokról.

Ezekről az Emberekről

Ezt az egyszerű tudnivalót azonban a hozzáfűzött fölösleges és bonyolult kivételek felsorolása nehézkessé és bizonytalaná teszi. Súlyosbitja a helyzetet a birtokos személyragozás négy módjának megkülönböztetése: 1. a magánhangzóval végződő, 2. az *f, b, p, g, k* mássalhangzóval végződő, 3. a *d, gy, ly, n, ny, t* végzetű, 4. a *tz, h, j, l, m, n, r* végződésű birtoknevek ragozása, megtetézve a kivételek felsorolásával.

A birtokos személyragokat a régóta ismert (SYLVESTER JÁNOS) héber nyelvbeli hasonlóság alapján tanítja ROSENBAACHER. A birtokos névmások (sajátzó pronomenek) egyfelől magányosan hajlítatnak (pl. *enyém, enyémmé, enyémmek, enyémet, egyémtől* stb.), másfelől a birtokszó jelenlétével »a' sajátzó széljel bontatik és a' Birtokos Nével Zsidó módra egy szóvá válik. p. o. nem jól volna magyarul: *Az enyimeket Ruhákat, a' tieitek tselédek, amienk házból el-lopták.* Hanem így kell mondani: *az Én Ruháimat, a' ti Tselédgyeitek, ami Házunkból el-lopták.* (72. l.) A személynévmás természetesen el is hagyható. Ennek a magyarzatnak folytatásaképpen közli a birtokos személyragok névmási eredetét: a birtokszóhoz »a Pronomen végezete ragasztatik. p. o. *EnyiM, TieD, ÖvÉ, MieNK, TieTEK, ÖvéK.* vagy *Mieink, tieitek, övéik,* amint a vocalis Rendje, és a' személy van« (73. l.). Tehát a birtokos személyrag, vagyis »A Fügő személyező a Magyar és a' Zsidó Nyelvben olyan Toldalék, a' mellyet a' Birtok szó végiben ragasztunk, és vélek személy, szám, és Eset által hajlítunk. p. o. az én Uram, a' te szolgád, az ő Bátya.« (74. l.). Így tanítja RÉVAI is.

A latin és a görög grammatikák azon eljárását, hogy minden névszót hat eset szerint ejtegetnek, a magyar nyelvtanok írói is átvették, és szívesen ragaszkodtak hozzá. Pedig nyelvünknek a latin kázusrendszerbe való erőszakos beszorítása mind a nyelvtudományban, mind az iskolai nyelvtanokban súlyos félreértéseket és mesterséges nehézségeket idézett elő.

Régi nyelvtanaink legkritikusabb anyaga az igeragozás volt. ROSEN-BACHER — PFRESZLÉNYIT követve — négy conjugatiót különböztet meg: alanyi, tárgyias, szenvedő és ikes hajtogatást. Mivel a meglehetősen elavult ikes ragozás használatának kérdésében a nyelvtörténeti alapon álló RÉVAI és az élő nyelvuskókat követő VERSEGHY között országos érdekű szenvedélyes harcra került sor, különös érdeklődésre tarthatnak számot a középigék körébe tartozó ikes igék ragozásáról szóló alábbi ismeretek.

Mitsoda a' Középlő Ige?

A' Középlő Ígē az, amely a' személy, avagy Dolog állapotját mívelés, és szenvedés nélkül jelenti; p. o. *élek, halok, vagyok*. Nem is lehet mondani, *Vagyatom, halatom*.

Hány-féle a' Neutrum?

A' Neutrum avagy Középlő Ige két-féle vagy Accusativussal vagyon, és akkor *Mívelős*; vagy pedig edgy átollyában magános, és akkor *Absolutum*.

Mívelős Neutrum p. o. *meg szolgálom* (azt), *Meg-szállom a' Várost*, és ezek *Mívelő* Igére válnak, és úgy-is hajlíttatnak, mint a' *Mívelők*.

Absolutum Neutrumok p. o. *Aggúlok, Hevűlök, Aggódóm, törődöm, Boszonkodom, Elmélkedem, Aluszom, Feküszöm, Imádkozom, vétkezem* 's a' többi, amelyek semmi Casust nem Kívánnak.

Hogyan hajlíttatnak a' Középlő Igék?

A' Középlő Igék az ő Végezetekre, és értelmekre nézve hajlíttatnak következő képpen:

1. Amelly Középlő Igékben a' Gyökér személy [igető] Rend szerint végeződik, azok az *Első Conjugatio* Formája szerint hajlíttatnak. p. o. *Allok, szállok, szolgállok, élek, félek, felelek, járok, sétálok, ülök, futok, Fordúlok, avulok, Hevűlök, készülőlk, és minden származatú ülök, ülök: Búsulok, Tsattogok, Dagadok, Ébrednek, dúdolok, dalulok, Fülelek, Tüzelek, gyúlok, gyuladok, Halok, lövök, Kelek, veszek; Leszek, Lészek; Nyőllök, nővök; nyövök, pühök, pühegek, pihentek, Lehelek, Prűszentek, tsuklok, sírok, Zokogok, Rengek, Zúgok, suhogok, reszkedek, Tengek, tengődöm, Zengek, dörgök, Zörgök, vagyok, Menek, Megyek, vagy Mengyek &. Ezek és többiek, mind úgy hajlíttatnak, mind: *Várok, Verek Művelők*.*

2. Amelly Neutrumok Bizonyos [határozott, tárgyias] *Mívelökké* válnak; mind a végezetekben, mind az Értelmekben a' *Második Conjugatio* szerint hajlíttatnak, még az őszvetett, és Hathatós Igéikkel edgyütt. p. o. *Meg-állom* avagy *ki-állom a' hideget, meg-szolgálom a' fűzetést, Meg-szállom a várost, Ki-aluszom magamat, Ki-járom, Ki-imádkozom magamat &. Meg-eszek, meg-eszlek, meg-eszem, meg-iszok, meg-izlak, meg-iszom &.*

4. Amelylekben pedig a' személy Gyökér ik Toldalékkal nyöl, azok a' *harmadik Conjugatio* szerint *szenvedő Igék gyanánt* hajlíttatnak p. o. *Nyugszik a' tsendesült Békesség öliben, Alszik önökösült élet kebeliben a' mi elfelejthetetlen Nagy Atyánk Felséges Második Leopold.*

Ide tartozandók mind az Egyátallyában való Neutrumok, amelyek *ódóm, édem, ödöm, szom, szem, Zom, Zem* végzettel vagynak. p. o. *költözöm, Eszem, iszom, bízom, tartozom, aggódóm, törődöm &.*

A tananyag egyszerűsítése szempontjából figyelmet érdemel a syntaxis tanulnivalóinak kiszemelése. A nyelvtaníró elődök még nem tudtak mondatrészekről és mondatfajtákról. ROSEN-BACHER mindössze egyszer említi a mondatot *szólalmány* néven (198. l.). Kiváló pedagógiai érzékére vall annak felismerése, hogy a latin szabású szövegyeztetés és szövevonzat tanával

mit sem lehet kezdeni, ezért forrásai nyomán a szófajok szerinti beosztást követve ésszerűen egybeolvasztotta, és forrásaihoz viszonyítva a legszükségesebb tudnivalókra korlátozta anyagát. A szókötés második része a hadadóknak íródott, s ez már nem nyelvtan, hanem a stilisztika körébe vágó alapismereteket tartalmazza.

A latintanítás módszerének utánzásaképpen nagy súlyt vet ROSFN-BACHER a grammatizálásra, mégpedig az elemzés módjának közlése mellett a szerkesztés szabályainak ismertetéséről is gondoskodik. Történeti szempontból igen tanulságos módszerét a következőkben ismerteti.

Mitsoda az Analysis, és hány-féle a' Nyelvyakorlásban?

Az Analysis Görög-szó, és magyarul annyit teszzen, mint *szófel-bontás* avagy fél-szegdelés; és a' Nyelv-Gyakorlásban három féle tudniillik.

1. A' szó Nyomozat-által.
2. A' szók együvé rakogatási-által.
3. A' fordítás, és értelem-követés-által megy véghez, vagy magyarra fordítva, vagy magyarból más nyelvre.

Mellyek az Analysis Regulái?

Az Analysis Regulái e' következők:

I. A' Beszéd-szavait edgyenként széjel kell darabolnunk, és az elő-adattott Regulák szerént ki kell nyomoznunk: 1. Mellyik Része a' Beszédnek? 2. Mit teszzen? 3. Honnét származik? 4. Hogyan hajlittatik az Esetek, Garáditsok, Idők s a' t. által? Mellyik *Esetben*, vagy *Időben* & vagon a' Beszédben helyezettve? és ez *Etymologica Analysisnek* nevezetik.

II. A' Beszéd-kötés Regulái által ki-kell keresnünk, 1. Hogyan kötődik a' Nevező az Igével edgyüvé? 2. Az Adjectivum a' substantivummal? 3. Az Ige mitsoda Esetet kíván maga mellett? 4. Hogyan kell öszve-rakni, hogy az értelem folyamás, és tökéletes légyen? És ez *syntactica Analysisnek* nevezetik.

III. A' más Nyelvekből való ki-tételben, Fordításban, és Követésben vizsgálunuk kell, hogy a' *Nyelv-tulajdonsága* a' Beszéd, és *szóalom* valóságos értelme meg maradjyon, ha mingyárt szóról-szóra nem szegdeljük, és nem fordítjuk is.

Micsoda a' Synthesis? vagy-is a' szó-kötözés?

A' *Synthesis* görög-szó, és magyarul annyit teszzen, mint *öszvetétel*, avagy *öszve-rakás*; ez olytatény Neme a' Nyelvyakorlásnak, melly által a' Beszéd-Részeit, a Beszéd-kötés Regulái szerént, értelmes *szóalomba* (Constructioba) vagy a' született anya Nyelvünkre, avagy pedig akár melly más nyelvből is öszve-rakjuk: amellyet ha ki-is írunk, avagy ki-mondunk, *szóalalmánynak* nevezünk.

Mellyek a' Synthesisnek, avagy a' Magyar-szóalalmány öszvesítésének Regulái?

A' Synthesis Regulái a' Magyar-szóalalmányben e' következők:

I. Hogy a' Beszéd mind a' fülbe jól tsenegjen, mind pediglen értelmes folyamattya legyen, szükséges leg-előbbször is a' Nevező Dolgot, vagis a' *Nominativust* az Igével, egy számba, és *személybe* helyezettetni, ezt nyomban kövesse az *Eset*, amellyet az Ige kíván, ez után következik a' *Postpositio*, amaga Cásussával, ezt követi az *Adverbium*, és végre a' *Verbum*. p. o. *Szent István Királ egész Hazánkat. Vármegyékre fel-osztotta.*

II. A' Mellett szót, a Pronoment, és Participiumot a' *substantivum-eleibe* kell tennünk, és pedig hajlittatlan; de ha substantivum-nélkül tételik, akkor hajlittatik: És midőn Bizonyítás gyanánt utánna tétetik mint *Praedicatum*. p. o. *Ezek a' Lovak szépek, kövérek. Boldogok azok az Iffjak, akik tanúlnak.*

III. Az öszvetett Ige elvál a' *Postpositió*tól, ha *kérdés* vagy *Parantsolat*, vagy tagadás, és más e' féle *Adverbium*, és *Verbum* közibe vetődik p. o. *el-nem-ment, nem ment-el? alig mentel, tsak most jött-meg, meg-fogják ölni, meg-kell-lenni.*

IV. Ha két ige öszve-jön, az edgyiket az *Infinitivusba* kell tenni; úgy ha két külömb értelmű dologhoz tartozandó Substantivum vagon egy *szóalalmányban*, az edgyikét a' *Dativusban*, a' másikat *Birtokos módra* helyezetttyük, amint a' Beszéd értelme hozza magával. p. o. *Juhok nyájok, vagy nyája.*

V. Vigyáznunk kell, hová tartozandó az Adjectivum, és Possessivum, a' kétles értelem miatt. p. o. A' Királ rosz pénze. Isten teremtette az embert, az ő vég-hetetlen szeretetéből, és meg váltotta őtet annak bűneiből. nemondd: az ő vétkeiből &.

A grammatizálás módját az alábbi példa szemlélteti:

Exempla Analyseos, & Syntheseos.

A' szüntelen-való *Nyelv-Gyakoroltatás* valamennyi Tanítóknak oktatásit *fellyül haladgya*.

Expositio juxta Regulas.

A' szüntelenvaló Constans, ered *szűnik* Cessat Igéből; itten Adjectivum. *Nyelv-Gyakoroltatás* Linguae Exerctiatio, öszvetett Substantivum, ered a' *Gyakorolom* Igéből, mind a kettő Casusok által hajlíttatik az 1. *Classis* szerént. Nom van.

Valamennyi. Cunctus, ered két-szóból: *mennyi?* quantus, és *vala* cunque, *valaki* aliquis & itten a' Nominativusban marad; és a' *subst.* hajlíttatik.

Tanítóknak Professorum, a' Deákban esik a' Genitivusban, ered a *Tanit* Igéből, mintegy Participium.

Oktatásit Praecepta, származik az *oktatok* Igéből, más dologhoz tartozandó mind az előbbeni, azért Birtokos módra tétetik, és a'.

Fellyül haladgya superat öszve-tett Bizonyos értelmű Ige, Accusativust kíván, származik Adverbiumból: *Fell, fellyül* (nem feljül) és *Haladok*, vagy *Halladom*. Ha tagadva volna, utánna tétetnék az Adverbium, avagy ha parant-solna: de itt jelen-időt téssen. &.

ROSENBACHER a grammatizálás gyakorlására — nyilván COMENIUS Orbis pictura nyomán — változatos tárgyú szövegeket (vallás, világ, föld, termés, állatok, ásványok, ember, gazdálkodás) állított össze. Így pl. a gazdálkodásról szóló részben többek között a következők olvashatók:

A' *Juhokról* a' Gyapjú le-nyíratatik, a' mellyből sok féle Ruha készíttetik.

A' *Méhek* rajt eresztenek, tsinálnak hat szegletű kamarátskákat, és megtöltik mézzel. A' *Halász* fogdossa a' Halakat horoggal, vagy hálóval vagy Varsával: vagy tsónakból.

A' *Madarász* el-készítteti a' szerűt, fölibe terjeszti a' Hálót, el-hinti a' tsaló Magot, és elrejti magát a' Les-szinben; avagy rak törököt, mellyekkel magokat a' Madarak fel-akasztyák, és meg-fójtyák; avagy ki-tészen Lépes Vesszöt, mellybe a' tollakat belé-keverik; avagy fogdossa őket tzienege fogóval.

A syntaxis anyagát követő gyakorlóanyag mellett a szótani ismeretek jelentékeny többségét — igen helyesen — szintén gyakorlatok kísérik, úgy hogy ezek a tankönyv számottevő részét teszik ki. Így pl. a melléknévvvel kapcsolatos gyakorlószöveg a következő:

Fiaim! Kövessétek a' *jámbor* életet, a' *Jó* Erköltöket, és a' *legszebb* Tudományokat; mert ezek ékesítik-fel az *ártatlan* Kisdedeknek *leg-gyengébb* szívetskéit.

Ezek a' *Leg-nagyobb* és *leg-drágább* Kintsek e' földön, a' mellyek minden féle szerentsét, és örök idveséget szereznek.

A' *leg-szegényebb* gyermekek-is szinte olly *szerentsések*, vagy még *szerentésebbek* lehetnek, mint a' *leg-gazdagabbak*, ha az Isteni félelmet, alázatos-ságot, engedelmességet, szorgalmatosságot, szelidséget, Ember-betsülést, és *ártatlan* magaviselet, szüntelen szemek előtt viselik, és tselekedettel bé-tellegesítik.

A' Fákknak, fűveknek, és a' szép tudományoknak *keserű* gyökerei vagynak, de *leg-édesebb* gyümöltsei lesznek annak idejében.

Buda, Pest, nagy, és *tsinos* Városok, de Béts sokkal *nagyobb*, és *tsinosabb*. Debrecen pedig *leg-népesebb* Város az Hazánkban.

A' *Jó* deák jól tanul, a' *jobbik* *jobban* tanul, és a' *Leg-jobbik* valamennyit fellül halladgya.

A kérdéses nyelvi jelenségek nyomdatechnikai kiemelésének napjainkig divó szokása semmivel sem menthető megróvást érdemel: fölmenti a tanulót a gondolkodás alól.

A latintanítás grammatizáló módszerének követését természetesnek kell tartanunk már csak azért is, mivel a tankönyv olyanok számára is készült, akik egyáltalán nem, vagy csak gyengén tudtak magyarul, hogy megtanulják belőle nyelvünket. Az élő idegen nyelvek tanítási módszere is a latintanítás kitaposott útját követte.

Itt-ott kiütközik a tankönyv gyors megírásával járó felületesség, mégpedig: 1. terminológiája nem egységes, ugyanis az egyazon nyelvtani fogalmakat rendszerint többféleképpen nevezi meg, ami zavart kelt; pl. *postpositio*, *vigre való szó*, *hátrateendő szó*, *hátrateendő végszó*; 2. a fogalmi tudás helyett olykor megelégszik üres szóismeret nyújtásával; pl. a névmások között említett *magán vagy közbe tett pronomén*ről nevének kívül semmit sem árul el; 3. néha szinte szó szerinti fölösleges ismétlések tűnnek az olvasó szemébe; pl. a szavak szerkezetük szerinti felosztásáról közölt szótani tudnivaló egyszerű megismérlése az e tárgyban a helyes kiejtésről szóló fejezetben közölteknek.

Az első gimnáziumi magyar nyelvtan, amely hazafias felbuzdulásnak köszöni létét, nem válhatott hivatalos tankönyvvé, mert a tanítás nyelve latin volt. Pedig mind anyagában, mind módszerében figyelemre méltó alkotás. Szerzője a korabeli túlméretezett egyéb tankönyvekkel ellentétben a lényeges tudnivalók közlésére törekedett, a gépies tanítással szemben a szemléltetés fontosságát hangsúlyozta, az egyes anyagrészeket gyakorlati anyaggal látta el, s ennek — nyelvtani oktatásunk nagy kárára — sokáig nem akadt érdemleges követője és továbbfejlesztője.

* * *

A sárospataki gimnázium 1796-i szervezete szerint két magyar osztályra hatosztályú latin iskola épült, a vallás-, történelem és filozófia kivételével bevezette a magyar tanítási nyelvet, s ezzel a nagyjelentőségű intézkedéssel évtizedekkel megelőzte az ország valamennyi iskoláját [6]. Az új szükséglet kielégítésére magyar nyelvű tankönyvekről kellett a pataki tanároknak gondoskodniok. A magyar és a latin nyelvtant SZENTGYÖRGYI ISTVÁN (szül. 1736. Aszaló, Abaúj megye, megh. 1799. Sárospatak), [7] Kazinczy kedves tanára írta, aki nem tanult ugyan az akkori szokás szerint külföldi egyetemeken, mégis egyik kiválósága volt a pataki kollégiumnak. Kazinczy így emlékezik meg róla: »Professoraink közt egy sem volt, kinek annyit köszönhetek, mint Szentgyörgyi Istvánnak. Nyílt fej, nyílt szív, nyílt lélek, de egy neki saját hajthatatlansággal. Pedantnak mondhatnám, ha sok tudományát vig kedv nem szelidítette volna. Az iskolának minden ifjai közt, s hivatala kezdete óta én valék az az egy, kit sétálásai alatt maga mellé venni méltóztatott, és én épen sétálásai alatt tanultam legtöbbet. Leckéin annyit nem; ott a tanult ember volt; keckéin kívül az eszes.« [8] SZENTGYÖRGYI név nélkül megjelent és SÁGI ISTVÁNTól is így idézett [9] magyar nyelvtanának címe: *KISDED MAGYAR GRAMMATIKA, MELLY még a' Magyar Oskolában lévő, de a' Deák Oskolákra igyekező KISDED TANULÓKNAK olly véggel készítettet, hogy*

a' *Deák Nyelv Mesterségét majd könnyebben tanulhassák.* Wéber Simon Péter kiadása. Pozsony, 1797. 12-r., 55 l. 2. változatlan kiad. 1801.

A könyvecske tananyaga: A grammatikáról közönségesen. A grammatika fogalma és felosztása: 1. a betűk és betűfogások [szótagok]; 2. az egyenként gondolt szók; 3. a szók összefűzése. — A betűkről és betűfogásokról. A betűk (az ábécé közlése nélkül) felosztása. A magokban hangzók: rövidek és hosszúak. A mássalhangzók: egymáshoz közeledő hangok, amelyek a kimondásban, néha írásban is fölcserélődnek: *b — p, d — t, g — k*; két betűvel jelölt hangok: a lágyító *j* helyett *y* tevődik: *gy, ly, ny, ty*; vékonyító: a *z* megvékonyítja az *s, t, c-t*, így lesz az *sz, tz, cz*; vastagítók: az *s* megvastagítja a *z, t, c-t*, így lesz a *zs, ts, cs*, ugyanígy a *zs*-ből a *dzs*. A szó és a betűfogás. A beszéd megszaggatásának jelei: vonás, pont, pontosvonás, kettőspont; más jelek: kérdés, felkiáltás, egybefoglalás, kihagyás, bezárás v. bekerítés jele. — A szókról közönségesen. A beszédben előforduló szók: név, név társa v. névtárs [névelő], név mása, ige, részes szó, utoljáró, határozó v. igetárs, foglaló, indulatszó. Gyökér- és eredett szók; magában egész [egyszerű] és mással összetevődő szó; egyformán maradó és változó szók; az egyformán maradók [nem ragozhatók]: toldalékszók. — A névről. A név: magában érthető név v. a valóság neve [főnév], mással érthető név v. a mineműség neve [melléknév]. A valóságnév: tulajdon- és közös név. Kisebbségi változás a nevekben: az összehasonlítás (alsó, középső és felső grádics v. lépés) és a *nő — né* használata. Nagyobb változás a nevekben: a többes szám, az ejtések (esetek) és a ragasztékok [birtokos személyragozás]. — A névmásáról. Személyes, birtokos, mutató, kérdő, visszahozó v. visszanező [vonatkozó], visszafordító [visszaható], határozatlan és felekeztes (-féle) név mása. — Az igről. Az ige jelentésére nézve: lételes, általadó [cselekvő], általvevő [szenvedő] és középige. A jelentés módja: határozott (időt, számot, személyt kifejező), mégpedig jelentő, foglaló v. felfüggesztő [feltételes] és parancsoló mód; határozatlan mód [főnévi igenév]. A részes szó. Az idő: jelenvaló, félen múlt v. alig múlt, egészen múlt, több mint múlt, pusztán jövő a jelentő módban, egyveleges jövő a foglaló módban (-*and, -end*). Egyes és többes szám; első, második és harmadik személy. A segítő igék (*valá, volt, légyen, volna*); a cselekvő igék kétféle végződése [alanyi és tárgyias személyragok]; az első személyes ige után második személyes névmás [második személyű tárgy]; szabad ige: nincs meghatározva, más szóhoz kötve [tárgyatlan, határozatlan tárgyú] és kötött ige: más szót foglal v. kíván magához [határozott tárgyú]. A szenvedő forma. A részes szók, a viselőik [határozó igenév]. Az ige változtatása [ragozása]: a lételes ige (*van, lesz*); a cselekvő forma a szabad [alanyi ragozás] és a kötött ige [tárgyas ragozás] szerint; a szenvedő forma. A rendetlen igék. — A toldalékszókról. Az utoljáró: szódarab [határozóragok] és egész szó [névutó]. A határozó v. igetárs [határozószó]. A foglaló. Az indulatszó. — A szók elrendeléséről. A szók összefűzése beszéddé, vagyis elrendelése összeillesztés [egyéztetés] és összefoglalás [vonzatok] által.

szentgyörgyi szinte túlzott rövidsége törekvéssel oldotta meg tan-
könyvszerkesztő feladatát. Bizonyára ebből magyarázható a számnév hiánya. Bár a régi grammatikusok melléknévnek tekintették a számnévet,

mégis tárgyalták az idevágó ismereteket. Az igék jelentésük szerinti osztályozása során említett középe az igeragozás anyagában szóba se kerül. A rendhagyó igeragozást említve csak a *tesz* szerepel példaként, mert »mellyek légyenek az ilyen rendetlen Igék, és hol távoznak-el a' rendtől, arra meg-tanít az élő nyelv' gyakorlása«. (39. l.). Nem lehet szó nélkül hagyni ezt a látszólag jelentéktelen, de valójában sokat mondó megokolást. Ez ti. kétségtelen felismerése annak az alapvető különbségnek, amely az idegen nyelv és az anyanyelv tanítása között szükségképpen fennáll. Nem jogosulatlan tehát az a feltevés, hogy ez adja meg a kulcsot SZENTGYÖRGYI anyagkiszemelő eljárásának megértéséhez. Az anyanyelv grammatikájának feladata nem a nyelv megtanulása, hanem fejlesztése és tudatosítása, éppen ezért korlátozta anyagát a legszükségesebb tudnivalókra. S ennyit tartott elgondóneq arra is, hogy a latin nyelvtanulásnak segítségére legyen.

SZENTGYÖRGYI a Debreceni Grammatikához hasonlóan §-ok szerint tagolja anyagát. A tankönyvben való tájékozódást bizonyára megnehezítette az anyagnak 166 §-ra való szétforgácsolása, holott sok esetben több § anyaga tartozik együvé. Nyelvtani műszavainak java részét a Debreceni Grammatikából kölcsönözte.

SZENTGYÖRGYI keverék helyesírást használ, melynek jellemző vonásai egyfelől a protestáns *tz*, *ts*, és a *látja*, *adja*, másfelől a katolikus *tanuly*, *utállya*, *fellyebb*, *ménnyen*, *attya*. A katolikus írásmódot nem tárgyalja szabályként, de következetesen él vele.

SZENTGYÖRGYI nyelvtanának van néhány figyelmet érdemlő tárgyi sajátossága. Ezek a következők:

1. Nem hagyható említés nélkül egy rendkívül-logikus helyesírási észrevételé: a *cz*, *tz*, helyett az egyszerű *c* bevezetésének ajánlása, amely sok huzavona után csak egy évszázad múlva vált valósággá. Csak az a hiba, hogy helyes meglátását maga sem követte.

§. 15.

Hangot vastagít az *s* betű, mikor a' *t* vagy *c* mellé tevődik, lesz osztán *ts*, vagy *cs*; ellenben a' *z* meg-véknyítja ugyan azon betűknek hangjokat, mint ezekben a' szókban, *tzél* vagy *czél*, *tzérna*, vagy *czérna*.

§. 16.

De ezt az utolsóbb hangot magában-is egészen ki-adja a' *c* betű; el-maradhatnak tehát a' *tz*, és *cz* betűk.

Ugyancsak érdemes a megemlítésre, hogy rámutat a zöngés és zöngétlen mássalhangzók egymás mellé kerülésével járó helyesírási jelenségre anélkül, hogy a részleges hasonulás törvényéről fogalma lett volna.

§. 9.

A' mással hangzók között némelly betűk hangja közelít egymáshoz, mint *b — p*, *d — t*, *g — k*, azért a' ki-mondásban, sőt néha a' le-írásban is, felterelődnek egymással, p. o. *kalapban tudta*, úgy olvassuk, mintha volna *kálaban tutta*, *aggatni*, *faggatni*, ezek helyett írjuk, *akgatni*, *fakgatni*.

§. 10.

De azért azokat a' betűket nem kell öszve zavarni; mert nagyon különböznek *bor por, dagadni tagadni, gém kém, galyiba kalyiba.*

2. Bár a pataki tanárok szembehelyezkedtek a Debreceni Grammatikával, SZENTGYÖRGYI mégsem vonhatta ki magát annak hatása alól. A kölcsönzés kétségtelenül kimutatható nyelvtanának egyik súlyponti anyagában: a névragozásban.

SZENTGYÖRGYI szerint a nevek legfontosabb változásait a többes szám, az ejtések (esetek) és a ragasztékok (birtokos személyragok) okozzák. Az ejtegetést teljesen egyszerűsítette: az egydeklinációs gyakorlat határozott kimondásával és az ablativusnak elvben az összes határozóragokra való kiterjesztésével erősen meglazította a deák grammatikával való kapcsolatot.

A névváltoztatásnak ez a három szempontja a Debreceni Grammatikából származik, csupán azzal a jelentéktelen különbséggel, hogy a vocativus nem az ötödik, hanem ragtalan alakja miatt közvetlenül a nominativus után a második helyre került.

§. 52.

Nagyobb változás esik a' nevekben, mikor azoknak *végeik* nem tsák egyszer, hanem többször-is változnak, p. o. ember emberé embernek embert emberek embereké 's a' t.

§. 53.

Az ilyen változást okozza a' *számnak*, és az *értelemnek* különbsége. A' szám *egyez*, vagy többes a' szerént, a' mint *egyről* vagy *többől* van a' szó.

§. 54.

A' többes szám utolsó betűje mindenkor *k*, p. o. *fák, hidak, népek, kotsik, dobok, kapuk, ökrök, kesztyűk.*

§. 55.

A' *név értelme változhat* egyszer a' nélkül, hogy maga változzon a' név, p. o. az *ember* halandó, te *ember* halandó vagy, itt ez a' név: *ember* nem változik: de értelme változik, mert mikor mondom; az *ember* *halandó*, az *embert* *nevezem*, 's felőlle *állítom*, hogy halandó; mikor pedig mondom: *te ember, halandó vagy*; az *embert* *szóllítom*, és halandósága felől meg-*intem*; amott az *emberről*, itt pedig az *embernek* *szóllok*.

§. 56.

De *többször*, úgymint *háromszor* esik, hogy az értelem különbsége változást okoz a' névben, a' melly változás mind a' két számra egyformán tartozik; ebből áll pedig, hogy a' név után tevődik *e* vagy *t* betű, p. o. emberé, embert, embereké, embereket; ismét egy betű fogás *nak*, vagy *nek*, p. o. *világnak, embernek* 's a' t.

§. 57.

A' melly nevekben utól *a*, *o*, *u* betűk vagynak, azokban a' változás, *nak*, p. o. *asztalnak, dobnak, kapunak*; az *e, ő, ű*, betűk magok után ezt kívánnyák, *nek*, p. o. *tengernek, ökörnek, tsúrnek*, az *i* betű után pedig hol egyik, hol másik következik, p. o. *hidnak, hitnek, vígnak, kitsinynek*. Sőt annak-is, a' mit

az é betűről mondottunk, hogy t. i. utánna következik nek, nem mindenütt van helye, p. o. *tzél, atzél, pántzél, tzélnak, atzélnak, pántzélnak*, Noë Noënak, Josué Josuének, Máté Mátének.

§. 58.

Ezt a' nagyobb változást lehet nevezni *Vég hajlásnak*, minthogy az által a' névszó végi változván, az magától mintegy elhajol, az *elhajlás* pedig a' többes számra nézve esik a' k betű által; mind a' két számra nézve pedig úgy, a' mint csak most meg-mondódott.

§. 59.

Az értelmet különböztető véghajlásra szokás vinni ezt a' szótskát-is, *tól* vagy *tól, túl* vagy *túl*; de ez nem a' névszónak *el-hajlása*, hanem épen olyan utoljáró szótska; mint ezek: *val, vel, hoz, hez, ra, re, ban, ben, ből, ből, nál, nél*; p. o. ház-*val*, ház-*hoz*, ház-*ra*, ház-*ban*, ilyen ez-is ház-*tól*, ház-*ből*, ház-*nál*.

§. 60.

Ollyan ez-is mikor a' névszóhoz járul *vá, vé*, a' melly végezés *változást* jelent, p. o. a' roszból lett jóvá, jámborból fenévé, Úrból szegényvé, Szegényből Úrvá, a' mellyből osztán a' szokás ezt tsinálta, Úrrá, szegénynyé.

§. 61.

De ha ezzel nem gondolván a' szokást meg-tartjuk, az a' *változás*, melly mind a' két számra egyformán tartozik, nem három lesz, hanem *négy*. Ide foglalván pedig azt a' különbséget-is, melly változást nem okoz, hát lesz az értelembeli különbség, és a' szerént, a' *névszónak hat ejtése*, úgymint:

Első ejtés: az ember, az emberek,

Második ejtés: ó te ember, ó ti emberek, vagy indulat nélkül, te ember, ti emberek,

Harmadik ejtés: az emberé, az embereké,

Negyedik ejtés: az embernek, az embereknek,

Ötödik ejtés: az embert, az embereket,

Hatodik ejtés: az embertől, az emberektől.

§. 63.

A' névszó vagy *magános*, p. o. ház, kéz, vagy *ragasztékos*, mint házam, házad, háza; házunk, házatok, házok 's a' t.

§. 64.

A' ragaszték tevődik a' névhez a' számok, és személyek különbsége szerént. *Négy* pedig az a' különbség, mert 1.) egy a' személy-is, a' dolog-is. 2.) Egy a' személy de a' dolog több. 3.) Egy a' dolog, több a' személy. 4.) Mind a' dolog, mind a' személy több egynél.

§. 65.

Ha mondom p. o. házam, házad, háza, egy a' személy, a' dolog-is egy; egy ember, egy ház. Ha mondom: házaim, házaid, házai, egy az ember, több a' ház; ha mondom: házunk, házatok, házok, több az ember, egy a' ház; ha mondom: házaink, házaitok, házaik, mind az ember, mind a' ház több egynél.

A birtokos személyragok a Debreceni Grammatika nyomán azért ragasztékok, mert »a' birtokos név-mássainak utolsó betűik, ha elszakasztatnak, 's a' magános nevekhez utol ragasztatnak, lesznek azokból ragasz-

tékos nevek«, így: kéz enyém > kezem, kéz tied > kezed, kéz övé > keze, kéz mieink > kezeink stb. (20. l.).

A *toldalékszó* fogalma (amely gyűjtőneve a változást nem szenvedő utoljáró, határozó, foglaló és indulatszónak) szintén a Debreceni Grammatikából került SZENTGYÖRGYI nyelvtanába. Ezek a szófajok a név és az ige mellett a' beszédnek »nem fundamentumai, hanem világosító, bővítő és foglaló részei. A' mely okon neveztetnek *Toldalék szónak*«. (39—40. l.)

3. SZENTGYÖRGYI tankönyvének népszerűségét az okozta, hogy a Debreceni Grammatika legkritikusabb tanításaival: az igeragozással ellentétes felfogást képvisel.

Az igeragozás osztályozása és táblázatok alapján való bemutatása sehol sem tapasztalt egyszerűsítéssel jelenik meg SZENTGYÖRGYI grammatikájában. Anyaga két részből áll. Először a *van* és a *lesz* létige ragozását közli azzal a megokolással, hogy ez az igeragozás legegyszerűbb megnyilvánulása, mert »azokban a' szabad Ige és kötött Ige, ismét a' tselekvő forma, és szenvedő forma között való különbségnek nintsen helye« (35. l.), vágyis sem alanyi, sem tárgyas, sem cselekvő, sem szenvedő forma szerint nem különböztethetők meg. Utána »az olyan Igék változásának a' módját« ismerteti, »mellyekben az a' különbség meg-vagyon«, s ezt a tanít ige ragozásával szemlélteti. A cselekvő forma szabadon: *tanítok, tanítasz, tanít* stb., kötve: *tanítom, tanítod, tanítja* stb. A szenvedő forma nem ismeri az alanyi és tárgyas ragozás közötti különbséget, csak egyféleképpen ragozható: *tanítatom, tanítatol, tanítatik* stb. Ennek a felületes szemléletre tetszetősnek látszó felosztásnak súlyos hibája azonban az, hogy nem minden cselekvő igének van tárgyas alakja és szenvedő származéka.

SZENTGYÖRGYI — RÉVAIVAL és KAZINCZYVAL egyetértve — perbeszáll a Debreceni Grammatikának a szenvedő igékről szóló tanításával: az *-ődik, -ődik* képzőjű debreceni provinciálizmus elvetésével csak a régi *-at, -et, -tat, -tet* alakot ismeri el jogosultnak.

§. 117.

A' szenvedő formának végezetje a' jelen való idő, és első személy jelentésében szokott lenni, *tatom* vagy *tetem*, p. o. *láltatom, szerettetem*, az az, engemet valaki *lát* vagy *szeret*.

§. 118.

Igaz, hogy ugyan azon szók lehetnek a' tselekvő formában-is ez értelemben: én azt tselekszem, hogy *más lásson* vagy *szeressen* valakit vagy valamit. Es ugyan ez a' kétséges értelem okozta, hogy némelylek a' szenvedő formának jeléül tették ezen végezeteket: *tódom, tődöm*, p. o. *látódom, szeretődöm*.

§. 119.

De nekünk úgy látszik, hogy az a' kevés bizonytalanság nem ad elég okot arra, hogy a' régi szokást el-töröljük.

§. 120.

Ugyan-is 1.) az a' bizonytalanság tsak addig tart, míg valamely Ige, melly úgy végeztetik, *tatom- tetem* tsak magában gondoltatik; de leg-ottan meghatározódik annak értelme, mihelyt más szóval öszve fűződik, mint szokott lenni a' beszédben, p. o. *tanítatom a' gyermeket*, világosan a' tselekvő formában; *tanítatom a' Mestertől*, világosan a' szenvedő formában vagyon.

2.) Az a' bizonytalanság többnyire csak az első személyre tartozik, egyebütt pedig helye nints; p. o. *tanittatom, tanittatol, tanittatik; tanittatom, tanittatod, tanittatja*: csak az első személy van egyformán, egyebütt pedig világos a' külömbtség.

3.) Nagy baj-is volna, a' bé-vett 's meg-erössödött szokás ellen, az eddig írott könyveket, 's a' Szent Írást-is meg-változtatni, ezek helyett: ő általa *teremtetett* valami valami *teremtetett*; vagy mikor büntetünk az úrtól *tanittatunk*, ezeket tenni: *teremtődött, büntetődünk, tanítodunk*, 's a' t.

4.) Azok a' végezetek: *odom, ödöm*, tsak ugyan nem lehetnek mindenütt bizonyos jegyei a' szenvedő formának, mert p. o. *aggódom, bánkódom, hánykódom, fészkelődöm* tselekvő igék, és tselekvő formában vagynak.

Ezt a határozott állásfoglalást azonban a továbbiak során enyhíti, amennyiben megengedhetőnek tartja mindkét alak használatát.

§. 129.

A' szenvedő formáról jegyezzük meg: 1.) hogy a' kinek inkább tetszik az *odom* vagy *ödöm* végezet, mi azzal nem ellenkezünk, tsak hogy a' *tatom* vagy *tetem* végezet-is maradjon, és kinek mikor melyik tetszik, azt válassza. 2.) A' szenvedő formában nints külömbség a' szabad és kötött Ige között, meri mikor azt mondom p. o. gyermeket *tanittatok*, a' gyermeket *tanittatom*, mind a' kettő tselekvő, nem pedig a' szenvedő formában van. Így pedig nem szöllünk, én a' Mesteremtől *tanittatok*, hanem *tanittatom*.

Az ikés igék figyelmen kívül hagyásával egy gyékényen árul SZENTGYÖRGYI a Debreceni Grammatikával. Ennek oka ezen igealak elavult voltában keresendő, s annak a ténynek a felismeréséből adódik, hogy az élő nyelvszókással ellentétes nyelvi formákat úgy sem lehet közhasználatúvá erőszakolni. Nagyon igaz SZENTGYÖRGYINEK az a megállapítása, hogy »a' szokásnak nehéz javasolni, annyival-is inkább parantsolni« (32. l.).

4. SZENTGYÖRGYI jól tudta, hogy a latin szabású szókötéssel való gyötörődés nem használ a magyar nyelvtanítás ügyének, ezért rövidsége törekvő buzgósága itt érdemel igazán dicséretet. Nem tudott újat nyújtani. viszont az idegen szemléletű és többségében hasznavehetetlen régi anyagot alaposan megnyirbálta. Mondatfajtákról és mondatrészekről nem tanít. Csak a toldalékszók ismertetése során közöl néhány sort arról, hogy a beszéd, vagyis mondat alapja a név és az ige; a névhez tartozik a névmás, az igéhez a részesülő, a többi név pedig a világosító, bővítő és összekapcsoló szerepet tölti be (toldalékszók).

§. 131.

A' Név és Ige fundamentomai minden beszédnek, a' melyből egyéb-féle szók néha ki-maradnak, p. o. *az Isten teremtette a' világot*; itt nints egyéb szó, hanem *egy Ige, és két Név*, a' maga társával együtt.

§. 132.

Mikor tehát egyéb-féle szók a' beszédbe be-jőnek, annak fundamentomai, hanem világosító, bővítő, és foglaló részei. A' melly okon neveztetnek *Toldalék szóknak*.

§. 133.

Illyenek pedig kiváltképen az *utóljáró, határozó, foglaló és indulat szók*, mert a' Név-mássa tartozik a' Névhez, a' Részes szó pedig az Igéhez.

Ez a valóban »kiseded« grammatika, amelynek jellemző vonásai egyfelől a Debreceni Grammatikával való egyezés (névragozás), másfelől a vele való ellentét (igeragozás), rövidségénél fogva a reformátusok kedvelt tankönyve volt.

JEGYZETEK

- [1] *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 1936. XI: 1770.
- [2] *Grammatica lingvae Ungaricae*. 3. kiad. 1738.
- [3] *Der ungarische Sprachmeister*. 7. kiad. 1787.
- [4] *Ausführliche und neuerläuterte ungarische Sprachkunst*, 2. kiad. 1763.
- [5] *Ungarische Grammatik*. 3. kiad. 1790.
- [6] *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1927. I: 326, 329.
- [7] *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. 1909. XIII: 727. — *Danielik József*: Magyar írók. 1858. II: 312.
- [8] Pályám emlékezete. 1879: 34.
- [9] A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. 1922: 43.

*

Éz a dolgozat részlet a szerzőnek a magyar-tanítás történetéről készülő munkájából.

О НАЧАЛЕ СОСТАВЛЕНИЯ ВЕНГЕРСКОЙ ГРАММАТИКИ ДЛЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Л. Санто

В 1791 г. было поставлено преподавание в гимназиях венгерского языка. Первый учебник написал учитель-пиарист в городе Рожакхедь, Розенбахер Ференц (1792). Его грамматика следует структуре традиционной латинской грамматики. Учебник составлен по катехизирующему методу Фельбигера. Он поясняет все части материала с примерами и упражнениями.

Первая гимназическая венгерская грамматика, которая обязана своей жизнью патристичному порыву, не могла стать официальным учебником потому, что язык обучения был латинским. Между тем этот учебник с точки зрения его предмета, так и с дидактической точки зрения является достойным внимания произведением.

В 1796 г. кальвинистская гимназия в г. Шарошпатак установила языком преподавания — за исключением предметов закона божьих, истории и философии — венгерский язык, так шарошпатакские учителя должны были озаботиться об учебнике венгерского языка. Венгерскую грамматику написал Сентдьердь Иштван, любимый учитель Казинци. Характерные объективные черты его грамматики дедуктивного метода были с одной стороны сходство ее с Дебреценской Грамматикой (склонение), с другой стороны отличие от него (спряжение). Из-за краткости она была любимым учебником кальвинистов.

ÜBER DIE ANFÄNGE DES UNGARISCHEN SPRACHUNTERRICHTS IN UNSEREN MITTELSCHULEN

von

L. SZÁNTÓ

Im Jahre 1791 wurde der Unterricht der ungarischen Sprache in den Gymnasien verordnet. Ferenc Rosenbacher, Piarist, Gymnasialprofessor in Rózsahegy, schrieb das erste Lehrbuch (1792). Seine Grammatik folgt ganz dem herkömmlichen Aufbau der lateinischen Grammatik. Sie ist nach der katechisierenden Methode Felbigers ge-

schrieben. Jeder Teil des Unterrichtsmaterials wird durch Beispiele und Übungen erläutert.

Das erste Lehrbuch der ungarischen Grammatik für Gymnasien, welches seine Entstehung der patriotischen Begeisterung zu verdanken hatte, konnte nicht zum amtlich anerkannten Lehrbuch werden, da die Unterrichtssprache die lateinische war. Und doch ist es sowohl sachlich als auch didaktisch ein beachtenswertes Werk.

Das Sárospataker Gymnasium der Reformierten Kirche führte mit Ausnahme des Religionsunterrichts, der Geschichte und der Philosophie in allen Gegenständen die ungarische Unterrichtssprache ein, folglich mussten die Professoren des Gymnasiums für ungarische Lehrbücher sorgen. Die ungarische Grammatik wurde von István Szentgyörgyi, dem geliebten Professor Kazinczy's verfasst (1797). Die in deduktiver Methode gehaltene Grammatik stimmt mit der Debrecener Grammatik zum Teil überein (Deklination des Hauptwortes), zum Teil weicht sie davon ab (Konjugation des Zeitwortes). Ihrer Kürze wegen war diese Grammatik ein beliebtes Lehrbuch in den Schulen der Reformierten.